

I

ЛІТОПИС
УКРАЇНСЬКОГО
КРАЄЗНАВСТВА

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ УКРАЇНИ У 20-Х–30-Х РР. ХХ СТ.

В статті висвітлені основні етапи державної політики щодо краєзнавчого руху, розкриті механізми впливу державних і політичних структур на згортання краєзнавства як руху.

Ключові слова: політика, державні структури, краєзнавство, політичні репресії.

На рубежі III тисячоліття виглядає вкрай необхідним осмислення історичного досвіду, набутого українським народом у минулому, особливо так званих білих плям. Потреба у такому підході диктується складністю розбудови України як незалежної держави, включення в цей процес широких верств суспільства. В активізації їх багато робило і робить краєзнавство України, яке гуртує навколо себе найсвідоміших із числа інтелігенції, студентства тощо. Така думка особливо підкреслюється у програмі розвитку краєзнавства, прийнятої Кабінетом Міністрів України у червні 2002 року на період до 2010 року.

Це не випадково, адже за 12 років незалежності краєзнавство України продемонструвало свої широкі можливості у вивченні реалізації мало-досліджених проблем історії, діяльності щодо збереження пам'яток культури, в роботі з повернення із небуття десятків тисяч імен діячів культури, істориків, палких поборників дослідження рідного краю в регіонах, які безневинно постраждали у період сталінських репресій. Такий підхід спостерігається у більше як 400 міжнародних, всеукраїнських, регіональних і обласних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів, що пройшли за роки незалежності України. Знаково, що вони завершувалися виданням наукових збірників. І конференції, і збірники, за результатами їх роботи за влучним висловленням академіка П.Т.Тронька, "складають величезну енциклопедію, літопис "малої історії", неосяжних знань місцевої географії, природи, де викладена регіоналістика, краєзнавство з позиції історичної правди, достовірності й об'єктивності, заповнено чимало "білих лакун" невідомих досі подій і фактів минувшини України"¹.

Зазначимо, що краєзнавство в цілому відіграло важливу роль в історії України кінця XIX – XX століть. Його внесок, форми організації, здобуті результати періоду 20-30 рр. нині є особливо дискусійними. Дослідники його підкреслюють суперечливість процесу становлення краєзнавства, висувають неоднозначні оцінки результатів, досить аргументовано розкривають трагічні сторінки розгрому краєзнавчого руху у 30-х роках. Такі аспекти найбільш глибоко і послідовно прослідковуються в низці наукових праць академіка П.Т.Тронька². В той же час учений наголошує, що період 20-х років був "злетом краєзнавства". В.В.Ченцов³, О.А.Удод⁴, А.Ю.Теодорович⁵

досить повно показали причини та наслідки політичних репресій краєзнавців, краєзнавчого руху у 30-х роках ХХ ст. Активно вивчає проблеми історичного краєзнавства 20-30 рр. відомий в Україні дослідник Ю.З.Данилюк. Предметом його пошуків є діяльність Українського комітету краєзнавства, трагічні долі його членів та розвиток краєзнавчих традицій наприкінці ХХ ст.⁶. Низку праць присвятила висвітленню ролі наукової інтелігенції у розвитку історичного краєзнавства в Україні у 20 – початку 30-х років полтавська дослідниця Л.Л.Бабенко⁷.

Як бачимо, спектр наукових інтересів у сучасних дослідників краєзнавчого руху досить широкий. Однак проблема державної політики щодо краєзнавства, краєзнавчого руху в цих працях висвітлюється частково, здебільшого фрагментарно. Таким підходом позначаються і праці з проблем краєзнавства, які побачили світ зовсім недавно, зокрема "Зневажена Кліо", – К., 2005; Прокопчук В.С. "Під егідою Українського комітету краєзнавства", – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. У той же час дослідження ставлення державних та політичних структур до розвитку краєзнавства проливає світло на причини політичних репресій щодо краєзнавців та згортання краєзнавчого руху наприкінці 30-х років ХХ ст.

Зазначимо, що вже з перших років становлення радянської влади в Україні державні і політичні структури проводять щодо краєзнавства політику подвійних стандартів. На перших порах (початок 20-х років) ця політика втілювалася у процесі радянзації українського суспільства. Державні структури, з одного боку, проголошують принцип рівноправності в діяльності громадських організацій, з іншого з особливою підозрою ставляться до краєзнавчих осередків, які виникли в дореволюційний час. Методом переєстрацій вони створюють навколо них вакуум недовіри та підозри. Структури, які носили церковний характер, як то церковні історико-археологічні товариства закриваються⁸. Переслідуванню, політичному шельмуванню піддаються професорські кадри, які створювали підвалини наукового краєзнавства в товариствах і були широко відомими в Україні і за її межами. Ідеологічного тиску зазнають організації "Просвіти", які в період царської реакції, в добу Української революції відіграли значну роль у дослідженні істо-

ричного минулого, збереженні пам'яток, популяризації української мови та творів українських письменників, розвитку етнографічних дослідів, збереженні самобутніх народних традицій, були своєрідними центрами українознавства. Цей тиск у 1923 році завершився повним закриттям "Просвіт".

На середину 20-х років підходи державних структур до організації краєзнавства зазнають змін. Пріоритет у підтримці надається тим краєзнавчим осередкам, які у своїй діяльності відмовляються від дослідження національно-культурних аспектів, а в основу роботи кладуть так званий "виробничий принцип". Це особливо проявилось під час підготовки до проведення першого Всеукраїнського з'їзду з краєзнавства. Вперше ідею необхідності його проведення висунув відомий вчений краєзнавець, завідувач кафедри Харківського ІНО Д.К.Зеленін. У 1923 році він звернувся до Народного комісаріату освіти України з листом, у якому запропонував провести такий з'їзд, мотивуючи це тим, що в Російській Федерації краєзнавчі конференції вже відбулися як у Всеросійському так і регіональному масштабах.

Пройшло майже 2 роки, а ідея вченого так і не реалізувалася повністю. Із більше як 15 напрямів, які він пропонував обговорити на з'їзді, державні структури виокремили тільки один – дослідження продуктивних сил. Як бачимо, під таким кутом зору якраз і проходила I Всеукраїнська конференція 28-31 травня 1925 року. Негативне ставлення державних структур до її організації та проведення засвідчує, наприклад, і та незначна кількість її учасників (більше 100), стало однією із причин конституювання її не з'їздом, а конференцією. Як відомо ця конференція обрала керівний орган – Український комітет краєзнавства. Однак він складався не з досвідчених краєзнавців, практиків та науковців, які набули досвід в різноманітних товариствах, а формувався по представницькому принципу методом кооптацій: від НКО, ЦК Комсомолу, ЦК національних меншин, Інституту географії тощо. Такий підхід засвідчив намагання влади обмежити діяльність Українського комітету краєзнавства, спрямувавши його зусилля на не підйомні проблеми дослідження продуктивних сил в Україні.

В цей час політичні структури намагаються ввести в краєзнавчий рух такі форми організації, які відповідали б їхній меті та завданням. 6 квітня 1921 року "з метою збереження і вивчення нових борців і будівничих комуністичної громади, досвіду великої боротьби пролетаріату України і його комуністичної партії" було утворено "Комісію по історії Української революції і комуністичної партії" (іспарт.)⁹. На 1925 рік в Україні вже діяло 20 місцевих іспартвідділів у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Луганську, Запоріжжі, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Єлисаветграді, Донецьку, Херсоні, Артемівську, Кам'янець-Подільському, Конотопі тощо¹⁰. Результатом їх діяльності став збір документів з історії

революційної боротьби, видання низки збірників та створення музеїв революції¹¹.

Кардинальні зміни у підходах до організації краєзнавчого руху в Україні відбуваються наприкінці 20-х років. Цей рубіжний час засвідчив, що період ліберального ставлення та терпимості щодо краєзнавчого руху завершується. Владні структури починають здійснювати неприкритий тиск в першу чергу на науковців, об'єднаних у Всеукраїнській академії наук, які були рушійною силою краєзнавства України. У березні 1927 року ЦК КП(б)У приймає рішення про реорганізацію ВУАН. За головну мету ставилися витіснення з академії тих кадрів, які сповідували ідеї національно-культурного розвитку. Нанівець зводиться діяльність різноманітних комісій, навколо яких гуртувалися сотні аматорів-краєзнавців із регіонів. Шляхом цькування окремих членів ВУАН створюється вакуум навколо установ академії, більшість яких у 1930 році реорганізуються. Найдовше в системі ВУАН існувала кафедри історії української культури, очолювана академіком Д.І.Баглаєм. Вона була реорганізована в науково-дослідний інститут, який після смерті видатного ученого у 1934 році ліквідовується.

Поступово ліквідовуються і самодіяльні краєзнавчі структури в регіонах. Владу вже не влаштовувало те, що більшість із них, сприйнявши нові правила гри, фокусувала свою діяльність на дослідженні суто виробничих проблем. У 1932 році перестає функціонувати Український комітет краєзнавства. Не врятувало краєзнавчий рух і нав'язування йому такої теми, як дослідження історії фабрик і заводів, рішення про створення якої було прийнято ЦК ВКП(б) 10 жовтня 1931 року. І ці комісії не виправдали надій, не виконали поставлених перед ними завдань в силу того, що краєзнавчі осередки вже покинули ті, хто тривалий час працював у них ефективно. Самодіяльність краєзнавчих осередків, їх демократичність, опора на національні культурні проблеми настільки стурбували владу, що вона ініціює появу нових краєзнавчих структур як товариство краєзнавців-марксистів. Привнесення політичних моментів остаточно турбувало краєзнавчий рух, його політизація отримала повний організаційний занепад.

В середині 30-х років в деяких регіонах, що мали досвід організації історико-краєзнавчих осередків, вживаються заходи щодо реанімації краєзнавчого руху. Так, наприклад, 11 квітня 1936 року бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У приймає рішення "Про роботу краєзнавчого товариства і про заходи до широкого розвитку самодіяльного краєзнавчого руху в області". В прийнятому рішенні обком наголосив на необхідності швидкої появи такої структури. Були поставлені конкретні завдання виконавцям, особливо облплану, обкому комсомолу, обласному відділу народної освіти тощо. Однак це рішення не було виконаним, і вищеназване товариство так і не приступило до роботи.

Середина 30-х років була найбільш трагічною для краєзнавчого руху, саме в цей час сотні його організаторів у всіх регіонах України були піддані політичному тиску і репресовані. Так влада продемонструвала, що на цьому етапі їй не потрібні організації, в яких сповідується принцип демократизму, пріоритетними є проблеми національно-культурного розвитку, вивчення проблем рідної мови, культури, збереження пам'яток історії. Всі ці напрями дослідження забуваються, лише частково зберігається фольклорний напрям у діяльності окремих шкіл і окремих науковців.

Отже, як бачимо, державна політика щодо краєзнавчого руху в 20-30-х роках була неоднозначною. Вона мала подвійні стандарти. Якщо на першому етапі влада ще толерантно ставилася до

існування різноманітних товариств, мирилася з їх демократизмом, дослідженням актуальних проблем регіонів, активною роботою із збереження пам'яток культури і природи, то, починаючи з кінця 20-х років, влада рішуче змінює своє ставлення до краєзнавства. Особливо яскраво проявляється політичний тиск, все більше і більше застосовуються адміністративні важелі впливу на краєзнавців та організації. З особливою наполегливістю це велося на фоні сфабрикованого процесу СВУ та інших спецоперацій НКВС. З середини 30-х років цей тиск змінюється політичними репресіями, і термін "краєзнавство", "краєзнавчий рух", "краєзнавчі осередки" надовго зникає із вжитку як в засобах масової інформації, так і в наукових публікаціях.

Примітки

1. П.Т.Тронько Краєзнавство України напередодні III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 7.
2. Тронько П.Т. 70-річчя Українського комітету краєзнавства // Там само. – 1995. – № 1. – С. 5.
3. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – 2000. – 470 с.
4. Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу у 1920-1930 рр. – К.: Генеза, 2000. – 289 с.
5. Теодорович А.К. Діяльність Українського комітету краєзнавства / УКК у добу українізації // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 66-72.
6. Данилюк Ю.З. Український комітет краєзнавства та його діяльність // IV Респуб. наук. конфер. з істор. краєзн. – К., 1989. – С. 35.
7. Див. наприклад: Бабенко Л.Л. Роль наукової інтелігенції у розвитку історичного краєзнавства на Україні в 20 – на початку 30-х років. Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 1999. – 211 с.
8. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З., Рубльов О.С. Історія під пресом ідеології // Зневажена Кліо. – К., 2005. – С. 3.
9. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959 рр. Зб. док. Том 1. (1917 – червень 1941 рр.). – К., 1959. – С. 112.
10. Літопис революції. – 1925. – № 5-6. – С. 331.
11. Державний архів Миколаївської області. – Ф.р-99, оп. 1, спр. 799. – Арк. 30.

Summary:

The article envisages the major stages of the state policy related to the regional geography movement. The mechanisms of the state and political influence structures on the curtailing of regional geography as a movement are revealed also in the article.

Key words: *policy, state structures, regional geography, political repressions.*

